

Két újabb Árpád-kori kőfaragvány a berzencei vár ásatásának anyagából

ARADI CSILLA

Pest Vármegyei Kormányhivatal, Építésügyi és Örökségvédelmi Főosztály,
Örökségvédelmi Osztály, e-mail: aradi.csilla@pest.gov.hu

ARADI Cs.: *Two newly excavated Arpad period stone carvings from the archaeological material of Berzence castle.*

Abstract: In 2022 two new romanesque stone carvings were found in the Turkish period stratum of the castle. The limestone capital belonging to a half column built by the wall follows the ornamentation of the earlier found version with acanthus leaves and palmettes deeply engraved into the surface. The other sandstone carving is part of a wall pillar partially decorated by medallions each framed by a row of pearls. Both stone carvings fit in well with the ornamental art of the Székesfehérvár – Pécs – Somogyvár circle from the last decades of the 12 C.

Keywords: romanesque, archaic floral decoration, secondary use, 15 years war

A Berzencei vár ásatása, Molnár István, a Rippl-Rónai Múzeum munkatársának vezetésével, a helyi Önkormányzat és az NKA támogatásával, 2021 óta folyik kisebb megszakításokkal. A feltárások során az elmúlt 3 évben a vár déli sávját kutatták.

kori kőfaragvány került elő. Az előző évi oszlopfő formakincsével erős rokonságot mutató, anyagában egyező, téglalap alakú faloszlopfő eredeti mérete alul 20 cm, felül 25–28 cm (kopás miatt néhány cm-rel nagyobb) széles, magassága 20 cm, vastagsága 13 cm, míg az oszlop csatlakozási helyének sugara 9 cm (ltszám: 2023.1.91.). A szélső, jobb- és baloldali fejezetrészek felül 13 cm, alul 7,5 cm szélesek voltak. (1. ábra.)

Az eredetileg három oldalán díszített téglalap alakú mészkőfaragvány erősen kopott, fejlemeze hiányzik, felső részét és előlapjának középső részét másodlagosan lefaragták. A felső részén némi habarcsnyomokkal párhuzamos fűrészelés nyomait lehetett megfigyelni. A zsúfolt kompozíciójú oszlopfő alsó sorában négy, az alaptesttől 3,5 cm távolságba kiugró, felső harmadában visszahajló akantuszos levelének hátoldala öt/hat darab egymásba futó éllel szabdalt. Mindegyik visszahajló levél alatt két különálló, egymástól elforduló, három levélkével ellátott félpalmetta és egy

1. ábra. Berzence, újonnan előkerült faloszlopfő nézetei (Fotó: Balla Krisztián)

Az első évben, egy törökori gödörből származó oszlopfő értelmezését már korábban elvégeztem¹, azonban a vár feltárásának 2022. évi folytatása során két újabb Árpád-

ívelt visszahajló levelke található, ám ez csak a baloldalon volt megfigyelhető a maga teljességében. A baloldali felső rész díszítése aránylag jó állapotban maradt meg, a szélén lévő keretre ráhajló három levélpáros akantuszág határolja a kompozíciót, amelyen belül egy ívelt, tetején kettéosztott,

¹ Aradi 2022, 1-8.

jobboldalán egymás felé visszahajló három-háromujjú leveles ággal ellátott félpalmetta helyezkedik el. Mellette egy éles, párhuzamos barázdákkal rendelkező nagy sáslevél található. Az éles metszésű, az alapkőbe 0,7–0,8 cm mélyen bevésített indákon középső ékmetszésű vályúzás volt megfigyelhető. Az oszlopfő középső részének felső fele másodlagosan lefűrészelt, jobboldalán egy félpalmetta indul ki középről, ahol talán szimmetrikus kompozícióban a korábbi oszlopfőn látható agancsszerűen kettéváló akantuszág helyezkedett el. A jobboldali díszítés teljesen elkopott, valószínűsíthető, hogy részben a baloldali faragást ismétli. Az akantuszág megkopva kivehető, előtte azonban egy háromujjú félpalmetta maradványa észlelhető. A kő hátoldala elnagyoltan faragott, a sérüléseket, kopásokat leszámítva eredeti állapotában maradt fenn.

A kő a 108. számú rétegből került elő, amely egy téglatornával mélyedés a várudvar déli sarkánál. Előkerülési körülményei alapján gyanítható, hogy másodlagosan a vár falába került beépítésre, ekkor fűrészelték le a feleslegesnek ítélt részleteket, és ekkor került habarcs a tetejére.

A leírás alapján is egyértelmű, hogy a frissen előkerült faloszlopfő, töredékes és roncsolt állapota ellenére is a korábban előkerült oszlopfővel alkotott egy egységet. A fal mellett álló oszlopból kiinduló boltív (esetleg gerenda) feltehetően a korábban előkerült oszlopra érkezett meg, majd innen továbbhaladt újabb oszlopok irányába, attól függően, hogy milyen feszítávú területet hidalt át, majd egy faloszlopnál végződött. A karzat, esetleg egy szentélyrekesztő díszét képezhette.

A plasztikus kiképzésű oszlopfő visszahajló palmettaága szinte direkt párhuzama a pécsi Szent Kereszt oltár csavarodó indás palmettadíszes falpillérének.² A féloszlopfőből és azt közrefogó két negyedpillér fejezetből álló kompozit pillérfejezet fedőlemezén sorban rozettadísztés található. (2. ábra) A kemény, ékszerű metszés a székesfehérvári királyi bazilika kőanyagában is megfigyelhető.³ A csoporthoz egy, az óbudai prépostság 2. csoportjának kőanyagához tartozó akantuszos, klasszicizáló pillérfő sorolható, ahol a

2. ábra. Pécs, falpillérfejezet palmettadísztéssel (Kófalvi 1980, 247.)

visszahajló akantuszlevél alatti kétfelé hajló palmettaágacska mutat direkt párhuzamot. (3. ábra)

3. ábra. Óbudai pillérfő (Fotó: a szerző felvétele)

A másik, meszes homokkőből készült kőfaragvány (Iatszám: 2023.1.92.), amely feltehetően egy kapubéllet falpillértörredéke, kettétört állapotban került elő. A két összetartozó töredék egy 25–26 cm magas és jelen állapotában 20 cm (eredetileg közel 30 cm) széles, valamint 18 cm vastag hasáb alakú kőből lett kifaragva. (4. ábra) A követ a 32. rétegben találták meg. A vár nyugati sarkához közel észlelt, sok leletet tartalmazó, 1 m vastag török kori feltöltés alatt valószínűleg egy helyiség belseje lehetett.

A kopottas felületű kő baloldalát egyenesbe faragott, téglalap alakú, a szélével párhuzamos, 1 cm magasan kiemelkedő, 9 cm széles felületét, egymásba kapcsolódó, kerek gyöngysoros keretbe foglalt körformára faragott palmettalevél/hatkaréjos csillag vagy rozettasor díszíti. A motívum a kő kopottsága miatt nehezen eldönthető. A gyöngysoros keret kívülről 8,5 cm átmérőjű, 1 cm vastag, míg a belső díszítés 4 cm-en helyezkedik el, és az alapkőbe 0,3–0,4 cm mélyen vésték be. A kompozíció alján, két keretelt díszítés teljes épségben, még a törést követően egynek közel fele került elő. A körök rövid nyaktaggal kapcsolódnak egymáshoz. A kapcsolódás fölött a középső medalion keretéből lefelé és fölfelé két-két, egymástól elforduló, két palmettaleveles inda indul ki, amely a nyaktag utáni szomszédos gyöngysoros kerettel köti össze. A levelek melletti részt fúróval mélyítették ki. A 0,6 cm átmérőjű kerek és 2–3 cm-es ovális fúrt lyukak a díszítéssel azonos mélységbe mélyednek a kő felületébe. A díszített felület jobb oldalán egy vájatot követően díszítetlen félkörív, 6 cm sugarú, kb. 12 cm szélességben oszlopszerűen kiugró párnatagolat található, amely egy újabb vájat után egy letört, egyenesbe faragott résszel folytatódhatott. A kő hátoldalán és alján eredeti vésésnyomok láthatók, jobb oldala sérült.

2 Kófalvi 1980, 247.

3 Tóth-Marosi 1978, 61. a), 139–140.

4. ábra. Az előkerült béletes falpillértöredék Berzencéről
(Fotó: Balla Krisztián)

Ez a fajta díszítés, változatos módon, a 12. századi kőfaragványok körében meglehetősen elterjedt volt. A pécsi Szent Kereszt oltárbaldachin boltívén és a szentélyrekesztő fülkesorán ábrázolt szentek palmettás-medalions keretelésén,⁴ (5. ábra) a székesfehérvári prépostsági templom és az ercsi bencés monostor ívbéltén, (6. ábra) a jádsdi kapun és az ócsai premontrei templom déli kapujának baloldalán (7. ábra) változatos kialakítással szintúgy megtalálhatjuk. A somogyvári bencés apátság reliefábláján hasonlóan gyöngyos szalag keretezi a nyolcszirmú rozettákat, és hármás levelek töltik ki a medalionok találkozásánál lévő mezőket.⁵ (8. ábra) A találkozási pontot szalagokkal is összekötötték. Az ercsi ívbéltet hasonlóan szigorú szerkesztésmódú, de itt a rozetták helyett négy darab háromlevelű palmettaágacska vége találkozik egymással keresztalakban.⁶ Ugyancsak gyöngykeretbe foglalt rozettás szegélysor díszíti a pécsi székesegyház apokalipszis véneinek, drága hímzést utánzó ornamentikával díszített ruháját.⁷ A pécsi díszítőszobrászat jellegzetes gyöngyös szalagja egy szőlőfürtűdíszes ercsi fejezeten is megjelenik.

4 Marosi 2013, 47. 41. ábra. Ez a díszítés hullámzóbb, dinamikusabb kivitelben az északi altemplomejáró párkánydarabján is megfigyelhető.

5 Tóth-Marosi 1978, 108., 183. A rozettás ívsor kapuként történő rekonstrukciójára Fülöpp Róbert tett kísérletet. Bakay 2011, 558. Entz 1965, 242–243.

6 Marosi 2016, 126. Tóth Sándor a gyulafehérvári fedelmi kapuról írott elemzésében Péccsel, Székesfehérvárral és Esztergommal való kapcsolódás során, az egyidőben jelenlévő stílusirányzatok párhuzamosságáról és kölcsönhatásáról értekezik.

5. ábra. Pécs, keretelt fülkesor apostolfigurával
12. sz. ¾. (Havasi 2021, 6.)

6. ábra. Ercsi bencés monostor, gyöngysoros medalionos keretbe foglalt palmettadíszes ívbéltet (Entz 1965, 242.)

7. ábra. Ócsa, premontrei prépostság déli kapujának bal oldala (Fotó: Schwarcz Gyula) <https://csodalatosmagyarorszag.hu/hirek/itthon/ocsai-reformatus-templom-a-roman-kori-epiteszet-hazai-gyongyszeme/>

Míg egyes változatokban kanyargó, egyágú levéldíszes vagy összehurkolódó indákból álló keret övezte a belső motívumot (Székesfehérvár), más esetben ezt gyöngysoros szegély keretezi. A belső díszítés esetében szőlőlevél, egy vagy több palmettalevél, rozetta, szőlőfürt, esetleg állatalakok fordulhatnak elő.

A berzencei kőfaragványhoz hasonló, bár méretben eltérő, a székesfehérvári anyagban megtalálható két, lyugatott, szalagos, indás palmettadíszes, valamint hárombordás kanyarodó indába írt palmettadíszes levélkés, másodlagosan levésett falpillér töredéke, ahol azonban a középső kiugró tagozatot is díszítették. A szélső sáv díszítését 1,5–2 cm-es sima szegélyek választották el a szélesebb középső tagozattól. Mentényi Klára, a falsíkból kiugró, keretelt fülkesorokként értelmezte a kőfaragványokat, melyeket az eredeti helyükön meghagyva, a falban csonkítottak meg. A fülkesor az előcsarnokot díszíthette és a kapuzat ornamentikájához is kapcsolódott.⁸ (9. ábra)

Mindkét kőfaragvány esetében kijelenthetjük, hogy a felületet kitöltő, részletgazdag, zsúfolt, antikizáló ornamen-

8. ábra. Somogyvári relief (Tóth-Marosi 1978. Kat. 108. 370.)

tika, mind stílusjegyek, mind formakincs alapján egyértelműen a Székesfehérvár – Pécs – Somogyvár és újabban Ercsi csoporthoz való tartozásukat erősíti.⁹ Tóth Melinda a pécsi Szent Kereszt oltár párhuzamait Párma és Milánó irányában feltételezte, bár elismerte, hogy a bordás keresztboltozat német analógiákra utal, ugyanakkor a motívumkincs archaikus, bizantinizáló gyökerű.¹⁰ Marosi Ernő a Székesfehérvári – Pécsi – Somogyvári kör stílárís eredetét a késő száli és Stauf-kori német dekoratív faragványokkal rokonítja,¹¹ míg Mentényi Klára a Rajna-vidéki, bajor és morva párhuzamokat említi meg.¹²

⁹ A csoport pontos datálását az ercsi bencés monostor alapítójának, Tamás nádornak 1186-ban, az apátság sekrestyéjében történt temetkezése jelenti. Marosi 2013. 71, 81. Valószínűsíthető, hogy a pécsi és székesfehérvári kőfaragványok ezt megelőzően készültek.

¹⁰ Tóth 1994, 124., 126.

¹¹ Papp 2004, 174., Marosi 2011, 200. Párhuzamként a speyeri dóm északi kereszthajó-kápolna dekoratív faragványát említi.

¹² Mentényi 2019, 31. Mindazonáltal a korábbi cikkben vázolt bizánci hatással is számolnunk kell. Aradi 2022, 1-2. A Képes Krónikában az Óbudai prépostsági templom építése kapcsán felmerülő 13. századi betoldás is Görögországból hozott kőfaragók jelenlétét támasztja alá. II. Géza 1148-as nagy adománya feltehetően a prépostság építkezésével hozható kapcsolatba, hasonlóképpen 1158-as felszentelésének hagyománya is. Marosi 2013, 63.

9. ábra. Székesfehérvár, középen levéselt falpilléértöredéke (Mentényi 2015, 329. 3. ábra)

A korábban már leírt oszlopfejezet¹³ és a most ismertetett két kő egymástól jelentős távolságból került elő, díszítésük alapján azonban összetartozásuk vitathatatlan. Az adatok alapján másodlagosan kerülhettek beépítésre, vagy egyéb hasznosításra, amint azt az első faragvány esetében megfigyelhetjük (táblajáték). A fentiek alapján felvetődik a kérdés, hogy milyen módon kerültek ezek a románkori kőfaragványok a berzencei vár területére? Korábbi cikkemben a 2021-ben előkerült oszlopfejezet kapcsán felmerült a csurgói kereszties, később johannita kolostorból való származtatás kérdése.¹⁴

A csurgói vár 1437-ben jelenik meg első ízben az írott forrásokban, legtöbbször castellumként említik és a vránai perjelség tulajdonát képezte. A 16. század folyamán hadászati jelentősége megnő, a stájer finanszírozású védelmi vonal részeként 1547-ben 100 fős huszárcsapat állomásozott a vár területén. Felváltva a Török, Zrínyi és Báthory család tulajdonában találjuk, 1556-ban Kászon bég sikertelenül ostromolta. 1564-ben Zrínyi Miklós főkapitány csurgói szemléje során 100 könnyűlovás, 100 gyalogos és 50 puskás lovas katonát írtak össze. Ennek ellenére 1566-ban Szigetvár elestének hírére az őrség a várat felgyújtotta és elmenekült. Két évig lerombolva állt, mikor Thury György kanizsai kapitány jelentette, hogy a

törökök Csurgó határában hevenyészett erődítményt építettek. Csurgó város viszonylagos jelentőségére utal, hogy 1570–1590 között, a szigetvári szandzsák részeként, kezdetben 15000, majd 12000 akcsét jövedelmezett.¹⁵ A 15 éves háborúhoz kapcsolódóan 1594-ben Zrínyi György rövid időre visszafoglalta (ekkor a török őrség gyűjtötte fel), majd Zrínyi téli hadjárata során említik újból.¹⁶ A templom a török alatt dzsámiként működött, a visszafoglalás után csak 1731-ben állították helyre az alapjáig elpusztult szentélyét és sekrestyéjét.¹⁷

A fenti adatok alapján valószínűsíthető, hogy a török kézre kerülés idején, 1566–1570 között termelték ki a romos vár, és benne a templom kőanyagát, és a kisebb csurgói erődítés mellett, a berzencei vár megerősítésére is felhasználták a maradványokat.

A berzencei vár 16. századi hadászati története hasonlóképpen alakult, Szigetvár elestével az őrsége elhagyta és leégett, 1570-ben azonban a török újjáépítette, sőt náhije központtá fejlesztette. Jelentőségére utal, hogy ekkor több mint 500 lovas és gyalogos alkotta az őrséget. 1574-ben és 1589-ben Zrínyi sikertelen támadása után, 1594-ben került ismét magyar kézre, amikor a vár újjáépítése is megkezdődött. 1600 táján a törökök visszafoglalták, majd a téli hadjárat során, a magyarok rövid időre ismét megszerezték, Esterházy leírása is e korból való.¹⁸ Evlia Cselebi már a vár újbóli leégéséről számol be, egyedül a kőből (téglából) épült dzsámi és gőzfürdő maradt meg épségben.¹⁹

A faragott kövek jelenléte az 1 m vastag, törökkori pusztulási rétegben, a kíséző leletanyag összetételét is figyelembe véve, nagy valószínűséggel a 15 éves háború pusztításához köthető, amikor a törmelékek elplanírozása után a vár újjáépítését megkezdték. Kevésbé valószínű, hogy a téli hadjáratához köthető leégés és a vár felszabadításáig tartó rövid időszakban komolyabb építkezésekbe tudtak volna fogni, annál is inkább, minthogy 1690-ben „castrum dirutum” néven említik a várat a források.²⁰

Az előkerült faragványok esetében tehát megfigyelhető volt kapcsolódásuk a Székesfehérvár – Pécs – Somogyvár csoport 12. század második felének motívumkincséhez, illetve azok formavilágával való rokonság, amit a kőfaragó-technika azonossága is alátámaszt.

¹³ Aradi 2022, 1-8. A fejezet a 12. számú törökkori tároló gödörből, a DNY-i várfal középső szakaszának külső oldaláról került elő.

¹⁴ Aradi 2022, 1.

¹⁵ Szepesiné Simon 2011, 153. A berzencei náhije határai közé tartozó települések azonban igen csekély bevételt hoztak, jelentőségük a Stájerországba és Kanizsára vezető utak közelségében rejtett.

¹⁶ Magyar–Nováki 2005, 43.

¹⁷ Valtér 2004, 143.

¹⁸ Mars Hungaricus

¹⁹ Magyar–Nováki 2005, 38.

²⁰ Urbaria et Conscriptioes 1970, 28.

Irodalom

- ARADI, Cs.: A Berzencei vár ásatása során előkerült Árpád-kori oszlop-
fő és a fedlapjára bekarcolt táblajáték értelmezése és párhuzamai. A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 8:161–167.
DOI:10.26080/krmkozl.2022.8.161
- Bakay, K.: Somogyvár. Szent Egyed monostor. A somogyvári bencés apát-
ság és védműveinek régészeti feltárása. Budapest, 2011.
- Urbaria et Conscriptioes. 3. füzet. In: Henszlmann Lilla (szerk.): A Ma-
gyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának
Forráskiadványai VI. Budapest, 1970.
- ENTZ, G.: Az ercsi bencés monostor. Művészettörténeti Értesítő 14:241–
246.
- HAVASI, K.: „Adalékok az Árpád-kori művészet történetéhez” – OTKA ku-
tatási program (2015-2020) <https://mi.abtk.hu/hu/kutatasok/772-havasi-krisztina-adalekok-az-arpad-kori-muveszet-tortenetehez-otka-kutatasi-program-2015-2020> 2021. december 21. (2024-02-20)
- KÓFALVI, I.: Kőfaragókról és kőbányákról. Építés és Építészettudomány XII.
1-4. 1980. 243–282.
- MAGYAR, K. – NOVÁKI, Gy.: Somogy megye várai a középkortól a kuruc
korig. Kaposvár, 2005.
- MAROSI, E.: Az ercsi monostor kőfaragványainak újabb leleteihez: Művé-
szettörténeti megjegyzések. Műemlékvédelem 2011. 55 évf. 3. sz.
196–204.
- MAROSI, E.: A romanika Magyarországon. Budapest, 2013.
- MAROSI, E.: A pécsi székesegyház és a magyarországi romanika művé-
szete. In: Tüskés A. – Raffay E. – Heidl Gy. (szerk.): Echo simul
una et quina: Tanulmányok a pécsi székesegyházról, Tóth Melinda
emlékére. Pécs, 2016. 121–150.
- MENTÉNYI, K.: A székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templom átépítése
a 12. században. Kísérlet a fennmaradt román kori kőfaragványok
rendszerezésére. In: Takács I. (szerk.): Művészettörténeti tanulmá-
nyok Tóth Sándor emlékére. Budapest, 2019. 11–42.
- MENTÉNYI, K.: Gondolatok egy 12. századi székesfehérvári faragvány-
csoportról. In: Benkő E. – Orosz K. (szerk.): In Medio Regni
Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az
ország közepén.” Budapest, 2015. 325–359.
- PAPP, T.: Az óbudai Szent Péter prépostság románkori kőfaragványai.
Budapest Régiségei 38:167–180.
- SZEPESINÉ SIMON, É.: Oszmán terjeszkedés Zala megyében a 16. század
második felében (egy szandzsák-összeírás összehasonlító elemzé-
sének lehetőségei és tanulságai). Doktori Disszertáció ELTE. Buda-
pest, 2011.
- TÓTH, M. – MAROSI, E. (szerk.): Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus. Bu-
dapest, 1978.
- TÓTH, M.: A pécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a románkorból.
In: Takács I. – Mikó, Á. (szerk.): *Pannonia Regia: Művészet a Du-
nántúlon, 1000–1541. Magyar Nemzeti Galéria, 1994. október –
1995. február.* Budapest, 1994. 123–130.
- TÓTH, S.: A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége. Építés és Építész-
tudomány 15: 391–428.
- VALTER, I.: Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon. Budapest,
2004.